

СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗВЕРТАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ БОГОСЛУЖБОВИХ ТЕКСТІВ (АКАФІСТІВ) УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ)

В. А. ОЛІЙНИКОВ

У статті зацентовано на відсутності лексико-семантичної диференціації звертань на перших етапах розвитку синтаксичної науки; подано найпоширеніші на сьогодні лексико-семантичні групи звертань; доведено неможливість класифікації звертань, використаних у богослужбових текстах, за традиційною схемою; уведено до наукового обігу термін «конфесійні звертання»; розглянуто безпосередній зв'язок поетики онімів, теонімів із загальною поетикою богословського мовлення акафістів.

Ключові слова: лексико-семантичні групи звертань, конфесійні звертання, оніми, теоніми.

V. A. OLIYNYKOV

SEMANTIC DIFFERENTIATION
OF VOCATIVE EXPRESSIONS
(BASED ON THE LITURGICAL
TEXTS (AKATHISTS)
OF UKRAINIAN ORTHODOX
CHURCH)

The article suggests various classification schemes of the study of vocative expressions in modern linguistic literature. It emphasises the absence of lexical-semantic differentiation of mentioned

Постановка наукової проблеми та її значення. Для об'єктивного й повного опису категорійної системи української мови, для простеження динаміки всіх її рівнів необхідне вивчення мовних явищ на тлі формальної, семантичної та комунікативної цілісності. На цьому тлі вирізняється проблема опису звертання, дослідженню функційного потенціалу та семантичної диференціації якого присвячена велика кількість праць. Але останнім часом об'єктом студій стають не тільки художні твори, а й інші стильові різновиди мови. Синтаксична організація конфесійних текстів, будучи загалом цілковито традиційною, має доволі багато індивідуальних рис. Характеристика лексики звертання в «богослужбовій будові» речення є необхідною й актуальною темою, яка потребує подальшого опрацювання передусім з огляду на два головних чинники. По-перше, теоретичне узагальнення сприяє глибшому пізнанню системних зв'язків граматичних одиниць, дає змогу по-новому підійти до тлумачення давніх лінгвістичних проблем, що мають стосунок до категорійної системи мови загалом і функційних властивостей

слів зокрема. По-друге, практичне значення дослідження пов'язане з можливістю складання нових богослужбових текстів із прославлення українських святих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На важливість питання вказують наявні як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві студії, присвячені вивченню сутності звертання. Теоретичне обґрунтування природи кличного відмінка, що

виконує роль морфологічних репрезентантів адресата – потенційного суб'єкта дії, акцентованого адресата й нейтралізованого суб'єкта, кличного ідентифікувального та кличного однокомпонентного речення – маркера адресатно-предикатно-суб'єктної структури – відбите в працях І. Р. Вихованця [7; 8, с. 77–79], Н. М. Костусяк [17]. Проблеми формально-семантичних співвідношень у системі синтаксичних одиниць сучасної української мови простудіювала Н. В. Гуїванюк [11]. М. С. Скаб запропонував комплексний лінгвістичний аналіз елементів і конструкцій апеляції на тлі загального функційного опису граматичної системи української мови [28]. К. Ф. Шульжук дослідив звертання як семантико-синтаксичну одиницю української мови [32]. Із позиції соціолінгвістики схарактеризувала названу граматичну одиницю М. О. Олікова [18]. Звертання в прагмалінгвістичному аспекті опрацювала Л. В. Корноненко [16]. Російська вчена Н. П. Вольвак зацентувала на факторі адресата в семантично-синтаксичній структурі публічного аргументованого дискурсу [9]. Об'єктом дослідження російського мовознавця І. В. Бугаєвої стала мова православних вірян як особлива вербальна характеристика певної групи, що відбиває релігійну мовну свідомість [5, 6]. «Складну змістовну будову» вокатива простежив німецький лінгвіст Ф. Браун [34]. Чеська вчена Я. Свободова, підкреслюючи функційну схожість вокативних та імперативних форм, розглядала взаємодію названих елементів на синтаксичному рівні [36]. Проте докладна лексико-семантична класифікація звертань, зафіксованих у текстах конфесійного стилю, залишилася поза увагою науковців.

Метою статті є семантична диференціація звертань, засвідчених у богослужбових текстах (акафістах) Української Православної Церкви. Відповідно до мети розв'язано такі **завдання**: зацентувати на узагальненому значенні звертань та дослі-

linguistic units in the early stages of syntactic science. The article contains the detailed review of relevant scientific studies and enables distinguishing fourteen semantic groups of vocative expressions usually described by linguists.

Key words: *lexical-semantic group of vocative expressions, confessional vocative expression, onim (proper name), teonim (theological name).*

дженні вказаної проблеми в студіях різних лінгвістів; проаналізувати найпоширеніші традиційні лексико-семантичні класифікації названих граматичних одиниць; вирізнити семантичні групи розгляданих компонентів, засвідчених в україномовній богослужбовій літературі; зосередити увагу на безпосередньому зв'язку поетики онімів, теонімів із загальною поетикою богословського мовлення гімнографічної поезії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Звертання – лінгвістичні слова чи сполучення слів, що називають особу (осіб) або предмет, до якого звертається той, хто говорить [26, с. 163; 29, с. 465]. Тобто загальна синтаксична функція звертання полягає в називанні адресата мовлення [14, с. 105], напр.: *Благодать Пресвятого Духа випроси нам, заступнику наш...* (акафіст святому священномученику Макарію). Н. Д. Арутюнова, досліджуючи функційний аспект звертання, указує на його двоїстий характер: «Воно [звертання. – В. О.], з одного боку, дає змогу адресату ідентифікувати себе як отримувача мовлення. З іншого боку, в апелятиві часто виражене ставлення мовця до адресата» [4, с. 355], напр.: *Радуйся, Лаврентію, бо ти в затворі тисному багато років подвизався* (акафіст усім преподобним Печерським); *...ми прославляємо Тебе, Душе незбагненний...* (акафіст Святому й Животворчому Духу). Зважаючи на дефініцію звертання, варто зазначити, що лексика аналізованої категорії об'єднує дві загальні групи: із вказівкою на особу (осіб) і предмет (предмети). Водночас звертання можуть бути непоширеними та поширеними.

Аналіз досліджень перших етапів розвитку синтаксичної науки показує відсутність поділу звертань на лексико-семантичні групи. На думку М. В. Ломоносова, «рѣчь» звертається «къ вещи» [24, с. 30]; на переконання О. Х. Востокова, «звательный падежь» показує «имя предмета, къ коему обращена рѣчь» [25, с. 21]; за словами М. І. Греча, у кличному відмінку «полагается наименованіе предмета, къ которому обращаемъ рѣчь» [23, с. 39]. Отже, лексичне наповнення категорії звертання зводиться до однієї групи: «предмет». Як вважав О. О. Потебня, «звательный падежь» означає «лицо, къ коему обращена рѣчь» [22, с. 157]. У такий спосіб дослідник вирізняє другу групу, хоч і не пропонує їй докладної лексико-семантичної диференціації. О. М. Пешковський називає два різновиди розгляданих мовних одиниць: «лицо или предмет» [19, с. 407].

Пізніше лексичне наповнення звертань класифікували неодноразово. Найчастіше дослідники вирізняли такі основні семантичні групи аналізованих компонентів: 1) прізвища, імена, по батькові, псевдоніми й прізвиська [13, с. 268; 30, с. 164; 33, с. 175] (далі – гру-

па 1: Гр. 1), напр.: ...шанобливо прийняла ти, **Ольго**, насіння святої віри... (акафіст святій рівноапостольній княгині Ользі); 2) назви людей за їхніми родинними стосунками [27, с. 484; 30, с. 164; 33, с. 175] (Гр. 2); 3) назви осіб за соціальним станом, класовою належністю, посадою, званням, титулом тощо [27, с. 484; 33, с. 175] (Гр. 3), напр.: **О царю!** Навіщо ти даремно мене мучиш... (акафіст великомученику Юрію Переможцю); 4) назви людей за професією, спеціальністю [27, с. 484; 33, с. 175] (Гр. 4), напр.: ...**лікарю благодатний**... піснями за це прославляємо тебе... (акафіст святому великомученику і цілителю Пантелеймону); 5) назви осіб за національністю, місцем її мешкання [27, с. 484; 33, с. 175] (Гр. 5); 6) назви різних частин тіла [13, с. 268; 33, с. 176] (Гр. 6); 7) назви демонологічних та міфічних істот [33, с. 176] (Гр. 7); 8) назви тварин і птахів та їхні клички [13, с. 268; 30, с. 164; 33, с. 175] (Гр. 8); 9) назви рослинного світу [13, с. 268; 33, с. 176] (Гр. 9); 10) назви небесних тіл, явищ природи [13, с. 268; 21, с. 205; 33, с. 176] (Гр. 10), напр.: *Співай же Господеві, вся земле*... (акафіст Воскресінню Христовому); 11) географічні назви [33, с. 176] (Гр. 11); 12) абстрактні поняття (моральні якості, переживання, психічний стан, почуття тощо) [13, с. 268; 21, с. 205; 33, с. 176] (Гр. 12); 13) збірність, сукупність когось (чогось) [33, с. 176] (Гр. 13), напр.: *Прийдіть, свідки радості моєї!* (акафіст святому апостолу Андрію Первозваному); 14) загальновідомі поняття культури і мистецтва [33, с. 176] (Гр. 14).

Аналіз вибраного матеріалу (близько 6000 позицій) із текстів акафістів дає змогу констатувати, що із запропонованих чотирнадцяти груп тільки п'ять використані в акафістах. Водночас значна частина засвідчених звертань трапляється дуже рідко (за винятком першої групи). З огляду на специфіку основної джерельної бази можемо констатувати, що вибраний матеріал не можна класифікувати за поданою вище схемою. Поетична мова акафістів, будучи загалом цілковито традиційною, має доволі багато індивідуальних рис.

Серед очевидних особливостей – велика кількість власне іменних звертань у текстах богослужбового пісенспіву. Особливе ставлення християнських авторів до власних імен висловив Григорій Ниський (335–394 рр.): «...жодне ім'я саме по собі не має істотної самостійності», але «будь-яке ім'я є деякою ознакою й знаком якої-небудь сутності й думки, що самі по собі не мисляться й не існують» [10, с. 495]. Для пізнавальної цінності власного імені, за словами відомого німецького філософа Г. Фреге, важливо не тільки його справжнє значення, але і його сенс, тобто виражене в ньому судження [31, с. 210; 35, с. 50]. Свої почуття до Всемогут-

нього Бога, Господа Ісуса Христа, Святого й Животворчого Духа, Пресвятої Тройці, Животворчого Хреста Господнього, Пресвятої Богородиці, святих Безплотних Сил, усіх святих і мирян християнські гімнографи намагалися висловити за допомогою слів, які в подальшому отримали назви «поетоніми» та «теоніми».

Поряд із яскравими іменами-поетонімами акафісти наповнені синонімічними до імен поетичними висловленнями-словосполученнями, описовими конструкціями, а іноді й цілими реченнями, напр.: *Радуйся, обрадувана...*; *радуйся, утішена...* (акафіст Пресвятої Богородиці перед Її чудотворною іконою «Всецариця»); *Радуйся, визволення наше і спасіння; радуйся, роду християнському повсякчасна допомога* (акафіст Пресвятій Богородиці на честь Її Почаївської чудотворної ікони); *Радуйся, світлосте церковна, від Світла Невимовного в дорозі чудесно на просвіщення народів запалена...* (акафіст святим першOVERHOVНИМ апостолам Петру і Павлу); *Ти ж, що маєш силу непереможну, покрій і захисти нас* (акафіст Пресвятій Богородиці на честь Її Іверської чудотворної ікони). У такий спосіб звичайні власні імена перетворилися на слова широкого конотативного змісту й навіть на слова-символи, імена-ситуації [15, с. 64]. Отже, розгорнута й акцентована синонімія власне іменних звертань є особливістю текстів акафістів.

Прикладом ставлення до проблеми співвідношення сутності та імені, Бога й властивих Йому імен можуть слугувати теоніми, які виникли в язичницькому суспільстві, а потім були переосмислені у християнському богослів'ї [12, с. 199–207], напр.: *Отче Небесний, Царю Небесний* (акафіст Святому і Животворчому Духу); *Спасе, Спасителю* (акафіст Воскресінню Христовому), *Сину Божий, Слово неосяжне* (акафіст Господу Ісусу Христу). Отже, теоніми як «особлива категорія власних імен» [20, с. 125] виступають ознакою богослужбових текстів.

Класифікувати звертання, виражені поетичними синонімами-замінниками (символічними метафорами, перифразами), теонімами за традиційними лексико-семантичними групами неможливо, тому що це суперечить духовним переконанням християн. Вважаємо, що конфесійні властивості в таких звертаннях є домінантними, напр.: у реченнях зі звертаннями *Іоане, Миколаю, Пантелеймоне, Варваро* панівною, домінантною ідеєю є прохання про допомогу, яку можуть надати святий Предтеча, святий великомученик і цілитель, свята великомучениця (акафісти святому Іоану Предтечі, святителю Миколаю, святому великомученику і цілителью Пантелеймону, святій ве-

ликомучениці Варварі); а в реченні *Христос воскрес – співайте, душі праведні, із пекла визволені...* (акафіст Воскресінню Христовому) головною ознакою є не «збірність, сукупність когось» (Гр. 13), а християнське звертання до мирян.

Вивчаючи способи номінації звертань у релігійному дискурсі, необхідно акцентувати на трьох аспектах, які поєднуються між собою й пронизують та взаємодоповнюють один одного: комунікативний, лексичний і функційно-граматичний. З огляду на це І. В. Бугаєва поділяє учасників комунікації на дві основні групи: 1) людина – Бог (Божа Матір, святі); 2) людина – людина [5, с. 169]. Але така класифікація не є повною. Наприклад, в акафістах є звертання до Животворчого Хреста Господнього. А поставити в один ряд звертання до Всемогутнього Бога й звертання до святих Безплотних Сил, до всіх святих – значить порушити Небесне ранжування, православний церковний етикет, християнські норми.

Тому пропонуємо, по-перше, ввести нову лексико-семантичну групу звертання – «конфесійні звертання»; по-друге, для якнайповнішої класифікації рекомендуємо їх розподілити на такі групи: 1) конфесійні звертання до Всемогутнього Бога, напр.: *Отче Небесний, Ангелів Творче і Господи сил, Пам'яте Предвічна, Сотворителю мій, Владико* (акафіст Всемогутньому Богові в нашесті печалі); 2) конфесійні звертання до Господа Ісуса Христа, напр.: *Ісусе, Сину Бога Живого, Сину Давидів, Агнче непорочний* (акафіст Господу Ісусу Христу); 3) конфесійні звертання до Святого й Животворчого Духа, напр.: *Душе Святий, Душе незбагненний, Душе вічний, Душе Утішителю, Душе Животворчий* (акафіст Святому і Животворчому Духу); 4) конфесійні звертання до Пресвятої Тройці, напр.: *Пресвята Тройце; Трисонячний Всетворче; пребезначальна і все діюча Тройце; Пресвята і Пребожественна Тройця* (акафіст Пресвятій Тройці); 5) конфесійні звертання до Животворчого Хреста Господнього, напр.: *о Пресвятий Хресте; Хресте, у землі схований; Хресте триблаженний; пречесний Хресте Христів; всечесний Хресте* (акафіст Животворчому Хресту Господньому); 6) конфесійні звертання до Пресвятої Богородиці, напр.: *Богородице, Невісто Невісна, Непорочна* (акафіст Благовіщенню Пресвятої Богородиці); 7) конфесійні звертання до святих Безплотних Сил, напр.: *Архангеле Божий, Архістратиже, начальнику ангелів і архангелів, Царя царюючих безплотний воїне* (акафіст святому Архістратигу Божому Михаїлу та всім Силам Безплотним); 8) конфесійні звертання до всіх святих (пророків, апостолів, святих, преподобних, великомучеників, мучеників, безсрібників і чудотворців, Христа ради юродивих), напр.: *Предтече Господній* (акафіст святому Іоану Предтечі); *пророче Божий Ілле* (акафіст пророку Бо-

жому Іллі); 9) конфесійні звертання до мирян, напр.: *душі праведні, із пекла визволені* (акафіст Воскресінню Христовому); *христоімениті люди* (акафіст Животворчому Хресту Господньому).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, лексико-семантична класифікація конфесійних звертань відрізняється від класифікацій указаних компонентів, побудованих на матеріалі нерелігійних творів. Значна частина традиційно виділюваних звертань, експлікуючи апелювання до різних осіб, предметів, абстрактних понять тощо, не функціонує зовсім в україномовних богослужбових текстах чи засвідчена в одиничних випадках, але ті, які вжиті, не завжди відповідають духовним переконанням християн. Докладне вивчення джерельної бази, зокрема богослужбових текстів (акафістів) Української Православної Церкви, дало змогу вирізнити дев'ять лексико-семантичних груп звертань, які з огляду на специфічне функційне призначення варто позначити терміном «конфесійні звертання».

1. Акафістник: у 3 т. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2011–2012. – Т. 1. – 2011. – 352 с.
2. Акафістник: у 3 т. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2011–2012. – Т. 2. – 2012. – 416 с.
3. Акафістник: у 3 т. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2011–2012. – Т. 3. – 2012. – 368 с.
4. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
5. Бугаева И. В. Функциональные, грамматические и семантические особенности номинации адресата в религиозной сфере / И. В. Бугаева // Stil. – Beograd, 2007. – № 6. – С. 167–177.
6. Бугаева И. В. Язык православной сферы: современное состояние, тенденции развития : автореф. дисс. на соискание учен. степени д. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / И. В. Бугаева. – М., 2010. – 48 с.
7. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1987. – 232 с.
8. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.
9. Вольвак Н. П. Фактор адресата в публичномаргументирующем дискурсе : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. П. Вольвак. – Владивосток, 2002. – 26 с.
10. Григорий Нисский, свт. Опровержение Евномия: в 2 т. / свт. Григорий Нисский. – Краснодар: Глагол, 2003. – Т. 2. – 2003. – 510 с. – (Патристика. Тексты и исследования).
11. Гуйванюк Н. В. Формально-семантические соотношения в системе синтаксических единиц / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
12. Эдельштейн Ю. М. Проблемы языка в памятниках патристики / Ю. М. Эдельштейн // История лингвистических учений. Средневековая Европа / отв. ред. А. В. Десницкая, С. Д. Кацнельсон. – Л.: Наука, 1985. – С. 157–207.
13. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

14. Каранська М. І. Синтаксис сучасної української літературної мови / М. І. Каранська. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
15. Кожушний О., прот. Преподобний Роман Солодкоспівець і візантійська гімнографія III – VIII століть / прот. Олег Кожушний. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2009. – 264 с.
16. Корновенко Л. В. Звертання у прагмалінгвістичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02. «Російська мова» / Л. В. Корновенко. – К., 2001. – 20 с.
17. Костусяк Н. М. Структура міжривневих категорій сучасної української мови : монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
18. Оликова М. А. Обращение в современном английском языке / М. А. Оликова. – Львов: Вища школа, 1979. – 84 с.
19. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 8-е изд., доп. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.
20. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
21. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.
22. Потебня А. Изъ записокъ по русской грамматикѣ: въ 2 ч. / А. Потебня. – Воронежъ: Въ Типографіи Н. Д. Гольдштейнъ, 1874. – Ч. 1 : Введение. – 157 с.
23. Практическая русская грамматика изданная Николаемъ Гречемъ / Н. Гречь. – СПб.: Въ Типографіи Императорскаго Санктпетербургскаго Воспитательнаго Дома, 1827. – 578 с.
24. Российская грамматика Михайла Ломоносова / М. Ломоносовъ. – СПб.: При Императорской Академіи Наукъ, 1755. – 210 с.
25. Русская грамматика Александра Востокова по начертанию его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная / А. Востоковъ. – [2-е изд.]. – СПб.: Въ Типографіи Императорской Российской Академіи, 1833. – 418 с.
26. Русская грамматика: в 2 т. / [гл. ред. Н. Ю. Шведова]. – М.: Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 1980. – 709 с.
27. Санников В. З. Русский синтаксис в семантико-прагматическом пространстве / В. З. Санников. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 624 с.
28. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматики, прагматика, стилістика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.
29. Словник української мови: в 11 т. / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 3. – 1972. – 728 с.
30. Современный русский язык: в 3 ч. – [2-е изд., перераб.]. – М.: Просвещение, 1987. – Ч. 3 : Синтаксис. Пунктуация / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов. – 1987. – 256 с.
31. Фреге Г. Смысл и денотат / Г. Фреге // Семиотика и информатика / гл. ред. А. И. Михайлов. – М.: ВИНТИ, 1977. – Вып. 8. – С. 181–210.
32. Шульжук К. Ф. Обращения в украинских народных песнях : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. фил. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» : 10.02.02 / К. Ф. Шульжук. – К., 1969. – 21 с.
33. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К.: Академія, 2004. – 408 с.
34. Braun F. Terms of Address : Problems of Patterns and Usage in Languages and Cultures / F. Braun. – Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1988. – 372 p.
35. Frege G. Über Sinn und Bedeutung / G. Frege // Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik (Neue Folge). – Bd. 100/1. – Leipzig: Verlag von C. E. M. Pfeffer, 1892. – S. 25–50.
36. Svobodová J. Syntaktické charakteristiky imperativu a vokativu v českých výzvojných větách / J. Svobodová. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987. – 103 s.